

Bíró Ferenc

Helynevek a Heves Megyei Levéltár 13. századi okleveleiben

1. A 20. század helynévkutatói vizsgálataik során meggyőződtek arról, hogy a közelmúlt és jelenünk magyar helyneveit megközelítő teljességgel sem ismerhetjük meg a régi korok (őseinknek a Kárpát-medencében való megtelepedését követő évszázadok, a korai ómagyar kor) névanyagának a feltárása nélkül. E felismerésből adódóan időszerűnek kell tartanunk a következő idevágó megállapítást. „A történeti helynévkutatásban az 1990-es évekre kialakult belső arányok azt mutatják, hogy az Árpád-kor magyar helyneveinek vizsgálata kitüntetett helyet foglal el a tudományterületen belül. Ezt egyrészt névrendszertani tényezők magyarázzák, ugyanis az akkor létrejött névállománynak mai helynévrendszerünk szempontjából is meghatározó szerepe van. (...) Másrészt szélesebb társadalomtudományi érdek is fűződik Árpád-kori neveink vizsgálatához, mivel ezek — a jelentős korlátok ellenére — több tudományterületnek is fontos közvetlen vagy közvetett forrásai.” (HOFFMANN 2003: 130). Ugyanakkor a további feladatokat és akadályozó tényezőket is látnunk kell. „Az Árpád-kori helynévanyag közzétételének félben levése mégis azért fájdalmasabb, mert a helynevek történeti tanulságait leginkább igénylő korszak kutatásait rekeszti el. A magyar történeti helynévkutatásnak s persze ezen keresztül a magyar nyelvtudománynak és történettudománynak is eminens érdeke volna, hogy az akadályok e vonatkozásban minél gyorsabban elhárulhassanak.” (BENKŐ 1988: 114).

A fentiekre mintegy válaszként és javaslatként az Árpád-kor (és az azt követő évszázadok) helyneveinek a mind teljesebb számbavétele érdekében a jelen történeti névtanosi számára nyomatékosan javasolja KRISTÓ GYULA, hogy „a névtani kutatásoknak az eddigieknél sokkal intenzívebben kell bevonniuk a vizsgálatba a megjelenés alatt lévő oklevéltárak sok tízezerre rúgó és jelentős arányban új adatait” (2004: 161).

Ezeknek az Árpád-kori helynévtörténeti adatoknak a (szótárszerű és elemző) feldolgozását már meg is kezdték, illetőleg néhány régi vármegyéét meg is jelentették a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének az oktatói az elmúlt évtizedben (vö. HOFFMANN 2003: 129, 133). Dolgozatom az ő feltáró munkájukhoz kíván adalékokat szolgáltatni néhány 13. századi latin nyelvű oklevelünk magyar szórványainak a bemutatásával.

2. Forrásként a BÁN PÉTER szerkesztésében megjelent, „Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban” (Válogatta, fordította KONDORNÉ LÁTKÓCZKI

ERZSÉBET. Eger, 1997) című kiadványt választottam. E korból Heves megye különböző levéltáraiban 65 oklevél maradt fenn, 32 eredeti példányként, 33 pedig másolatban. Az iratok a gyűjteményben keletkezésük időrendjében szerepelnek, s ez alapján kaptak sorszámot. A legkorábbi 1245-ben, a legkésőbbi pedig 1300-ban keletkezett. Jellemző, hogy kettő kivételével az összes oklevél egyházi levéltárból került ki: az egri káptalan hiteleshelyi levéltárából hat, annak magánlevéltárából 50, az egri érsekség gazdasági levéltárából pedig hét. Mivel az egri püspökségnek, illetőleg egyházmegyének több vármegyében volt birtoka (vagy birtoka révén kapcsolata), ezért a régi jogi írásokban mindazoknak a helynevei előfordulhatnak: így az Abaúj, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Doboka, Esztergom, Hajdú, Heves(új), Hont, Külső-Szolnok, Liptó, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szolnok, Zaránd, Zemplén, Zólyom vármegye területéről szerepelnek helynevek a diplomákban. Ezek közül az egyház a legnagyobb területet Heves és Borsod megyében birtokolta, így arányosan itt volt szükség több ügyintézésre, ennek következményeként itt több irat készült több helynévi említéssel. Heves vármegye helységeiből 157, a borsodiakból pedig 108 helynév maradt fenn. Az egyes helynevek alakjában felismerhető névalkotó helyneveket külön adatként minden esetben számításba vettem.

A következőkben a Heves vármegyei helynevek nyelvi vizsgálatával igyekszem a nyelv- és névtörténeti jellemzőket megtalálni és bemutatni, esetleg a névadás nyelvi eszközeiből és módjaiból nyelven kívüli tényezőkre (pl. az egyházi és a magánbirtoklás összefüggéseire) következtetni. Vizsgálatomhoz HOFFMANN ISTVÁN helynévvizsgálati modelljét vettem alapul (1993), fogalmi kategóriáit, műszavait az okleveles névanyag jellegéhez igazítva alkalmaztam. A forrásokból idézett névalakokat a keletkezési évszámukkal és a gyűjteményben kapott sorszámukkal azonosítom, pl. 1277: *Olmagari* 17, s leginkább csak az első előfordulást adom meg.

3. Mivel az oklevelek különféle jogi ügyleteket (birtoktestek határjárással történt kijelölését és ennek nyugtázását, birtokcserét, ajándékozást, öröklést stb.) foglaltak írásba, ennek megfelelően többféle objektumfajtának a magyar neve bekerült azok latin nyelvű szövegébe. Ennek megfelelően a következőkben az objektumfajták szerint haladva tekintem át a helynévi kategóriákat.

3.1. A honfoglalást követő évszázadokban a magyarság más népekhez hasonlóan lényegesen szorosabb kapcsolatban élt a természeti környezetével, mint az elmúlt évszázadok során. Különösen jelentős volt életében a víz közelsége, hiszen ivóvizét, bizonyos táplálékait abból szerezte be, másrészt a jóságai itatásához, gazdasági tevékenységeihez stb. nélkülözhetetlen volt. Heves vármegye pedig természeti adottságai következtében bővelkedett abban a korban is természetes vízfolyásokban és állóvizekben egyaránt.

A vizsgált iratok jó részében utalnak is a vizekre a lejegyzők, de nem minden esetben közlik a tulajdonnévi formát, megelégszenek a köznévi említéssel. Azonban még így is 33 víznév tűnik elő, közöttük vízfolyásoké (12), állóvizeké (13) és vízfolyásnévéké (8). Az adatok koraiságát tekintve némiképp meglepő lehet, hogy közöttük mindössze nyolc egyrészest fedezhetünk fel: a *Kenderátó* (1261/1271: *Kendurathouhata* 9), *Örmény* (1248/1326 és 1261/1271: *Eurem* 3, 9) vízfolyásnéveket és az *Eger* (1275: *Agria* 17), *Mohágy* (1248/1326: *Mohagtheo*, *Mohagteu* 3), *Pók* (1261/1271: *Pookh*, *Pook*, *Pokh*; *Kethpokere*, *Zeluspokere* 9), *Cserő* (1261/1271: *Chereuize*, *Chereukuz* 9), *Szikszo* (1248/1483: *Zekzow* 4, 1256: *Zykov*, *Zeekzov* 7) és a *Tisza* (1248/1326: *Tycia* 3, 1261/1271: *Ticia* 9 stb.) vízfolyásnéveket. Az első kettő, a *kenderátó* 'kenderáztató' és az *örém* 'örvény' vízrajzi köznévből lett jelentéshasadással, így az azok által jelölt helyfajtákra utalnak vissza. A többi öt viszont épp ezeket nem mutatja meg. Az *Eger* „pataknev az égererdőt is jelölő m. *éger* ~ R., N. *eger* fanévből keletkezett” (FNESz. I, 408) metonímiával, jelölve a víznek a vele érintkező, külső sajátosságát. (Meg kell jegyeznünk, hogy az *Eger* víz- és településnevet más helynevek közlésétől eltérően általánosan latinus formájában említik az oklevelek.) A *Mohágy* valószínűleg morfológiai szerkesztéssel a *moha* növényneveünkből -gy helynévképzővel formálódott. A *Cserő* és a *Pók* víznevekről bizonyosat állítani igen nehéz, hiszen többféle keletkezési mód és nyelvi eszköz számításba jöhet. Mivel már az ómagyar korban éltek ugyanilyen alakú személynévek (vö. KÁZMÉR 1993 *Cserő* és *Pók* címszavait), feltételezhetjük, hogy akár metonimikusan: például, mint a vizek birtokosát jelölő szavakból egyrészest nevek jöttek létre, vagy eredetileg valamely vízrajzi köznévvvel szintagmatikus szerkezetet alkotva, például *Cserő-ér*, *Pók-ér* formájúak voltak, s a következő századokban ellipszissel rövidültek egyrészessé. De elképzelhető az is, hogy közülük bármelyik közsévből vált a név részévé. Az előbbiben a *cser* 'cserfa, csererdő', esetleg a *cserő* 'cserjés' (vö. ÚMTsz.); az utóbbiban pedig a *pók* 'egy fajta halászhaló, ághegyhaló' (vö. a TESz. és az ÚMTsz. vonatkozó szócikkeit) köznévi utalna a víznek az általuk jelölt külső sajátosságára. A *Szikszo* és a *Tisza* folyónevek megegyeznek abban, hogy ebben a formájukban a névelsajátító magyar beszélnévközösség számára a jelölt vizeknek már semmiféle vonására nem utaltak, a lakosok csupán megnevező funkciójukat vehették tudomásul. Az előbbi eredetileg kétrészes víznév volt, a *szik* ~ *szék* 'kiszáradó talaj' előtag és az *aszó* 'időszakos vízfolyás' utótag szintagmatikus szerkezetéből jött létre, de az ún. két nyílt szótagos tendencia hatására a középső magánhangzó korán kiesett, a névalak deetimologizálódott, és így a korábbi közszei elemek felismerhetetlenné váltak, az alakok és a funkciók elhomályosultával az egyrészessé vált névben csupán a megnevező szerep maradt meg. Egészen más a helyzet a *Tisza*-val. Őseink a Kárpát-medencei megtelepedésük során feltehetőleg valamely szláv nyelv közvetítésével ismerhették meg ezt az ősi indoeurópai folyónevet (vö. FNESz. II,

647), így tehát névátvétellel került a magyar nyelvbe. A vizsgálatba vont oklevelekben pusztán a folyót megnevező név mindannyiszor latinus formájú, településnév előtagjaként viszont magyaros alakban fordul elő (1261/1271: *Tizapispuky* 9).

A víznevek legtöbb tagot számláló alkategóriája a vízfajtát megnevező alaprészből és a víz valamely sajátosságára utaló bővítményi részből álló kétrészes csoportja (S + F: 18). Feltűnő azonban, hogy közöttük nincs egyetlen vízfolyásnév sem, csak állóvizeké, illetőleg vízrészeké. Mindez elsősorban az oklevelek készítőinek a céljából és szemléletéből következő tény, mivel például az e vizeket felsoroló, birtoklást megerősítő levelet IV. Béla király azért állíttatta ki (1261/1271), hogy a Szent István által alapított egri püspökség birtokait (a tatárjáráskor tönkrement iratok pótlására) részletesen megállapítsa, és határait bizonyító erejű írásban rögzítse. A lakosok élelméze és gazdasági fontossága miatt külön, név szerint kiemelték benne a halastavakat és egyéb halászó helyeket. Ezek neveiben a víz fajtáját leggyakrabban a *tó* alaprész (8) fejezi ki alapalakjában (5) vagy birtokos személyjellel a végén (3). Mindegyik a kiadvány 9. sorszámú oklevelében található, így a *Dés tava* (*Destoua*), *Fekete-tó* (*Feketetou*), *Hosszú-tó* (*Noghuziutou*), *Izeng tava* (*Izengtoua*), *Kerek-tó* (*Kerektou*), *Két-erdő-tó* (*Ketherdeutofeye*), *Kügy-tó* (*Kyudtou*), *Olfa tava* (*Olphatoua*). Két név a *morotva* 'holt folyóág, állóvíz' vízrajzi köznevünket őrzi: *Nagy-morotva* (*magna mortua*), *Zsuk-morotva* (*Sukmortua*). Alaptagként egyszer-számú fordul elő a *zátony* 'sekély víz, gázló' (vö. TESz.) és a *murg* '?vízállás': *Fövényes-erdő zátonya* (*Fueneserdeuzatona*), *Három-murg* (*Harummurgh*). A *murg* alaprészként álló lexéma bizonytalan besorolású, mivel egyértelmű értelmezésével a magyar szakirodalomban nem találkoztam. Talán összefüggésbe hozható a horvát *mur* 'sáros, pocsolás' melléknévvvel, illetőleg a KISS LAJOS által említett német víznevekkel (vö. FNESz. *Murga*). Mindenesetre az oklevél a halastavak nevei között sorolja fel, amelyek azonos szerkezeti felépítésűek (mindegyik S + F összetételű), így erről is feltételezhető, hogy esetleg földrajzi köznévi alaptag.

A vizek részeinek, szakaszainak a köznévi megnevezései közül az *örém* 'örvény' (2), a *fej* 'víz kezdete, eleje', *fok* 'nagyobb vízből kiszakadó folyóág', *itó* 'jóságító hely' és a *tő* 'folyótorkolat' egy-egy ugyanilyen szerkezetű név alaptagjaként jelentkezik. Így a *Kökény-zug öréme* (*Kukenzugeureme*), *Mély-örém* (*Meleurem*), *Két-erdő-tó feje* (*Ketherdeutofeye*), *Fozar foka* (*Fozarfoka*), *Ménes-itó* (*Menusytho*, *Menusythou*) (mindezek a 9. számú iratban) és a *Mohagy-tő* (1248/1326: *Mohagtheo*, *Mohagteu* 3).

A már említett *Pók* és *Cserő* vízfolyás- és a *Hosszú-tó* állóvíznevek felhasználásával ugyanannak a pataknak, annak ágainak, illetőleg tónak a jelölésére a vizsgált korunkat megelőzően keletkeztek az e neveket megnevező funkcióban alaprészként tartalmazó (S + M: 3) szintagmatikus szerkesztéssel alkotott párjaik: *Két-Pók* (1261/1271: *Kethpokere* 9), *Széles-Pók* (1261/1271: *Zeluspokere* 9);

Nagy-Hosszú-tó (1261/1271: *Noghuziutou* 9). Másrészt az ugyanezeket a neveket bővítményi részként tovább vivő s azokat az *ér*, *víz* vízrajzi köznevekkel kiegészítő újabb víznévi párok (M + F: 4). Így a *Pók ere*, *Két-Pók ere*, *Széles-Pók ere* (1261/1271: *Kethpokere*, *Zeluspokere* 9), *Cserő vize* (1261/1271: *Chereu-uize* 9).

A vizsgált oklevelekben felbukkanó 13. századi Heves megyei kétrészes víznevek előtagjaként különböző szófajú szavak állnak. A vizek valamely jellemző vonására melléknevekkel utaltak minőségjelzős szerkezetekben: a méretére a *hosszú* és a *nagy* (2), az alakjára a *kerek* és a *széles*, a színére a *fekete*, az állapotára a *mély*; a vízágak és -szakaszok mennyiségére pedig számnévi bővítmények — a *két* és a *három* számnevek — mennyiségjelzős szerkezetekben.

Még jellemzőbbek a lexémák birtokos jelzős szerkezetéből létrejött kétrészes víznevek (12), közöttük is többségben vannak az alaptagjukon jelölt formák (7). Bővítményi részük a vizekkel kapcsolatos külső tényezőre utal. E helyzetben csak egy köznévf fordul elő, a *ménes*, s a víz használatát jelzi. Az emberi jelenlétet (birtoklást, használatot, eseményt stb.) személynevek mutatják (4): a *Dés*, *Fozár*, *Kügy*, *Zsuk*. A más helyhez való viszonyt (a mellettséget, rajta létet, a rész–egész viszonyt) az adott hely tulajdonneve érzékelteti, a víz egészét a *Két-erdő-tó* és a *Mohágy*, egy szárazulat szomszédságát a *Kökény-zug*, az erdős környezetet a *Fövényes-erdő* és a *Két-erdő*, a településhez tartozást az *Olfa*. Az *Izeng* nyelvi minősítése további vizsgálatot igényelne.

A kiegészüléssel keletkezett M + F szerkezetű víznevek bővítményi része az adott vízfolyás korábbi neve: *Cserő*, *Pók*, *Két-Pók*, *Széles-Pók*.

A víznevek nyelvi jellemzőinek a bemutatása után megjegyzem, hogy a 13. századból való 65 itt vizsgált oklevélben a későbbi korokban olyan gyakori *patak* vízrajzi köznévfnek nyomát sem találni Heves megye helyneveinek részeként.

3.2. A vízkörnyéki helyek néven nevezése, illetőleg említése feltehetőleg kevésbé volt fontos az oklevelek megszerkesztőinek, s emiatt is mindössze kilenc efféle helynévf került be a 13. századi oklevelekbe.

Közöttük is találunk egyrészesekeket, de csupán kettőt. A *Pecse* (1261/1271: *Pecse* 9) és a *Sámágy* (1261/1271: *Olsamag* 9) a hely külső vonásaira utalnak. Az előbbiben jelen lévő személynév az ott tevékenykedő (birtokos, használó, cselekvő stb.) emberre utal. Az utóbbi esetében az látszik valószínűnek, hogy a -gy helynévképzővel létrejött névegyeddél van dolgunk. Kérdéses azonban az alapszó mivolta (és a névadás indítéka). Egyrészt talán összefüggésbe hozható a FNESz.-ben is adatolt *Sámod*, *Sámogy* településnevek nyelvi előzményeivel, másrészt esetleg az ÁSz. *Sam* vagy *Sama* személynéveivel. Tehát ez is személynévből keletkezhetett.

A kétrészesek többsége S + F szerkezetű (6). Ezek alaptagjaként öt földrajzi köznévf jelentkezik: a *hát* 'víz menti partos föld, domborulat', *köz* 'két vízág kö-

zötti partos terület', *szeg* 'mocsaras sík felszínből, környező vizekből kiemelkedő földhát', *út* 'sárhajók nyomvonala', *zug* 'folyóvíz kanyarulata által közrefogott hátsó terület'. A birtokos jelzős szintagmák előtagjai valamely külső tényezőre vonatkoznak. A hely mellettségére utalva víznevek állnak: a *Kenderátó háta* (1261/1271: *Kendurathouhata* 9), *Cserő-köz* (1261/1271: *Chereukuz* 9) és egy határnév: a *Nagy-berek-szeg* (1256: *Nogberukzyg* 7) nevekben. A hellyel kapcsolatba került emberre a személyneve, illetőleg a térbeli összetartozásra az emberi alkotmány közneve utal a *Vécse-szeg* (1261/1271: *Weichezeg* 9) és a *Hajó uta* (1261/1271: *Haiouthaa* 9) nevekben. Egy jelentéssűrítő összetételű víz-környéknév, a *Kökény-zug* (1261/1271: *Kukenzug* 9) előtagja növénynév, s jelzi a növény meghatározó jelenlétét a területen.

Szemléleti vagy valóságos változás következtében a területet részekre tagolták, és ennek eredményeként megjelent a (talán) déli rész nevében a differenciáló *al-* melléknévi jelző, alaptagként pedig maradt a korábbi egész objektum neve. Így az *Al-Sámagy* (1261/1271: *Olsamag* 9) S + M szerkezetű.

3.3. A változatos térszíni formák ellenére a domborzat nevei szintén csekély számban kerültek be az oklevelek szövegébe (13), elsősorban a határjárások véletlenszerűségének a következtében.

Közöttük mindössze két egyrészes található. A magyar nyelvterületen elterjedt *Rókalyuk* helynévnek a korábbi változatát, a *Ravaszk*-ot (1256: *Rovozlik* 7) használták fel metonimikusan, egy hegycsúcs egyrészes nevét alkotva általa. Jelentéshasadással lett a régi *debrő* 'széles, kiterült, lapos fenekű völgy' földrajzi köznevünk a homorú természeti képződmény *Debrő* (1271: *Debreu* 14) alakú helynevévé.

A kétrészesek mindegyike S + F szerkezetű. A kiemelkedések neveinek alaprészeként a *bérc* 'hegycsúcs' (2), a *halom* (2), a *hegy* (3) és a *kő* 'szikla' (1) földrajzi köznevek jelentkeznek, a felszíni homorulatokéban pedig az *aszó* (2) és a *völgy* (1). Az ide tartozó domborzati nevek: *Magas-hegy bérce* (1256: *Mogoshigbercy* 7), *Szilfa bérce* (1256: *Zylfabercy* 7); *Apoc halma* (1269: *Apucholma* 11), *Hajó-halom* (1271/1284: *Hayouholm* 14); *Közép-hegy* (1256: *Kuzephyg* 7), *Magas-hegy* (1256: *Mogoshigbercy* 7), *Zarna hegye* (1256: *Zarnahyge* 7); *Kerek-kő* (1248/1326: *Kerekku* 3); *Német-aszó* (1256: *Nemuthozov* 7), *Zsurk-aszó* (1256: *Surkozov* 7); *Egri-völgy* (1261/1271: *vallis Agriensis* 9).

A bővítményi részként álló lexémák szófaját tekintve három egyszerű melléknév minőségjelzős szerkezetet alkot az alaptagjával. A *magas* a természeti képződmény méretét, a *kerek* az alakját fejezi ki, a *közép* pedig a viszonylagos helyzetére utal. Ugyanilyen grammatikai viszonyban a más hellyel való kapcsolatot jelzi az *egri* településnévi származék (ismét csak latinos formában). A birtokos jelzős szerkezetű nevek teszik ki az alsóportnak majdnem a felét, többségük az alaptagján jelölt. A személynévi (*Apoc*, *Zarna*, *Zsurk*) és a feltehetőleg

népnévi (*német*) előtagúak e csoportban is az ember jelenlétére, elsősorban a birtoklására utalnak. Domborzati név (*Magas-hegy*) nevezi meg az egész objektumot (az alaptaggal jelölt részhez képest), a *szilfa* fanév pedig a névviselő természetű képződmény jellegzetes növényzetét. A *hajó* köznévi vonatkozhat a domb körül hajdan zajlott eseményekre.

3.4. Bár az oklevelek szövege egyértelműen nem utal a határ művelésére, bizonyos helynevek nyelvi felépítése és a jelölt objektumok térbeli elhelyezkedésének az említése alapján azonban 14 helynévről valószínűsítem, hogy legalább részlegesen megművelt határrészre vonatkoztak. Az összesnek épp a fele egyetlen névrészből áll, s ezek mindegyike metonímiával keletkezett. A vármegye déli felében a rétek, mezők, részben szántók jelölésére a szomszédos vizek nevét vitték át. Ilyen a *Feketető* (1261/1271: *Feketetou* 9), *Kétpókere* (1261/1271: *Kethpokere* 9) és a *Szélespókere* (1261/1271: *Zeluspokere* 9). Ugyanerre és ugyancsak a déli, sík vidéken felhasználták az egyik (a területen lévő) domborzati képződmény *Ravaszyuk* nevét is (1261/1271: *Rouozluk* 9). Az egyrészes erdőnevek viszont részben személynevek metonimikus átvitelével keletkeztek, valószínűleg a birtoklás vagy a használat érzékeltetésére. Így a *Bere* (1261/1271: *Bere* 9) és a *Rihman* (1275: *Rychman* 17). Ez utóbbi kettőről elképzelhető lenne az is, hogy ellipszissel, például az *erdő* alaprészük elvesztésével váltak ilyen alakúvá. Az *Aranyos* (1261/1271: *Aranas* 9) erdőnév névadói motívumát és lexikális előzményét nem könnyű egyértelműen tisztázni. A magyar nyelvterületen egy- és kétrészes helynevekben egyaránt igen elterjedt lexéma eredetileg többnyire valamely vizek neveként élt, és ez vonódott át egyéb helyfajták egyedeinek a megnevezésére, illetőleg ezt építették be a névadók összetett nevekbe (vö. a FNESz. *Aranyos(-)* szócikkeit). Feltételezhetjük tehát a Heves vármegyei adat esetében is, hogy egy patak nevét használták fel metonimikusan a szomszédos erdő azonosítására.

Mindegyik kétrészes térszínformanév szintagmatikus szerkesztésű és S + F összetételű. Egy kivételével erdős, bokros, fás helyek jelölői. Alaptagjuk a *berek* (2), az *erdő* (2), a *fa* (1) és a *körtvélyfa* 'körtefa' (1). Melléknévi minőségjelzőjük utal a hely méretére: *Nagy-berek* (1256: *Nogberukzyg* 7), állapotára: *Kettős-körtvélyfa* (1256: *keththeus kurtuwelfa* 7) vagy a *fövényes* ('homokos vízparti talajréteg') talajára: *Fövényes-erdő* (1261/1271: *Fueneserdeuzatona* 9). Számnévi szófajú mennyiségjelzőjük pedig a két kisebb egységnek az elkülönülését, mégis egészként való szemléletét tükrözi: *Két-erdő* (1261/1271: *Ketherdeutofeye* 9). A birtokos jelzős szerkezetek bővítményi részei feltehetőleg valós birtoklásra vonatkoznak, a foglalkozásnévi előtaggal: *Baráti-berek* (1275: *Bratiberuk* 17) és a személynévvel (jelölt alaptag előtt): *Izsép fája* (1261/1271: *Isephaya* 9) egyaránt. Ugyanígy az egyetlen, *Tormás-telek* (1256: *Turmasteluk* 7) szántóföldnévben, melynek földrajzi köznévi alaptagja 'birtok, megművelt föld' jelentésű lehetett.

3.5. Építménynevek csekély számban (9) és leginkább már újabb funkciójukban (metonimikus változás nyomán intézménynévi szerepükben) kerültek be az oklevelekbe. Erősen vitatható, hogy több, a Tisza folyóban (így három, a Heves vármegyei Mohágytő és Örem határában) készített építmény, a *szégye* (az oklevélfordításokban: 'halfogó rekeszték') említése tulajdonnévi értékű-e. Egy-egy szűkebb beszélőközösség számára valószínűleg annak számított, hiszen egyrészt gazdasági jelentősége miatt (a táplálékszerzés fontos eszközének tarthatták), adott környezetben egyedi alkotású volta miatt, azért is, mert viszonyító pont volt a tájékozódásban, sőt amiatt is, mivel minden jelző nélkül használva egyértelműen azonosított a köznap kommunikációban. Másrészt egy hasonló vízi építmény közszava, a *vejsze* (a Szolnok vármegyei határleírásban: 1261/1271: *weyz* 9) Békés megye területén önállóan és más köznévvvel társulva is névalkotóvá vált (vö. FNESz. *Vesze, Vésztő*). Így értelmezve a helyfajtajelölő *szégye* három egyrészes nevet alkotott. Az oklevél teljesen azonos helyesírással említi valamennyit (1261/1271: *zege* 9). Ugyanez az irat Borsod és Szolnok vármegyében is adatozja.

A kétrészes építménynevek alaptagjai: az *egyház* 'templom' (3), a *monostor* (1); a *malom* (1) és az *út* (1). A vizsgált korunkra már településnévvé vált *Saruldegház* (1261/1271: *Saruldeghaz* 9) eredetileg személynévi előtagú (birtokos jelzős szerkezetű) építménynév volt (vö. FNESz. *Sarud*). Hasonlóan változtak funkcionálisan a védőszentekről elnevezett templomnevek, az oklevelekben (latinos formában) már az egri egyházi intézmények nevéként tűnnek elénk: *Szent Jakab[-egyház]* (1269: *ecclesie Sancti Jacobi de Agria* 11), *Szent János[-egyház]* (1281/1324: *ecclesie sancti Iohannis* 33). Az utóbbi kettőben a szentek neve csupán emlékeztető szerepben jelentkezik. Magyaros formában minőségjelzős szerkezet bővítményi része (lenne) a településnévi származék, s a településhez (való térbeli) tartozást jelzi: *Sári monostor* (1261/1271: *monasterii Saar* 9, 1275: *monasterii de Saar* 17). Egy gazdasági építmény névadásáról is tájékoztatást kapunk az egyik oklevélből, amikor egy emlékeztető szerepű szentnevet adtak az egyik püspökségi malomnak. A neve tehát *Szent Barnabás-malom* (1275: *et quartum molendium preparant, quod vocatur molendinum sancti Barnabe* apostoli 17) lett. Az oklevelekben szereplő egyetlen útnév a *Mák uta* (1278: *Makuta* 22), amely jelölt alaptagú birtokos jelzős szerkezetű, s a jelzője legvalószínűbben az oklevélben is említett *Mák* településnév, így irányt fejez ki az előtag. Maga a névalak megengedné, hogy személynévi előtagra gondoljunk, de az ugyanilyen nevű közeli település inkább az előbit valószínűsíti.

4. A korai okleveleink gyakorlatának megfelelően a 13. századi Heves vármegyei iratokban is legnagyobb bőséggel és gyakorisággal a településnevek (79) sorakoznak. Egy- és kétrészesek egyaránt találhatók közöttük. Döntő többségük, majdnem kétharmaduk (59) egyrészes, illetőleg egyrészesként is élt.

4.1. Az egyrészeselek közül keletkezési módjuk szerint a legkisebb csoport tagjai (2) névátvétellel kerültek a helyi magyar lakosok nyelvébe, valószínűleg már helynévként, így számukra csupán megnevező funkciójuk voltak. A két szomszédos település neve: *Maklár* (1261/1271: *Moklar* 9) és *Tálya* (1291: *Talya* 44). Az előbbi török, az utóbbi vallon eredetű (vö. FNESz.).

4.2. A belső keletkezésűek egyik jellegzetes kategóriája a morfológiai szerkesztéssel létrejött nevek. Az efféle lehetséges módok közül az oklevelek adatai csak a névképzésre adnak példákat. Négy képző: az *-i* ~ *-j* (8), a *-d* (4), az *-s* (1) és az *-ny* (1) összesen 14 egyrészese településnevet alkotott. Alapszavuk: földrajzi köznévként (2), növénynévként (3), egyéb köznévként (1), népnévként (1), méltóságnévként (2) és személynévként (5). Ezek funkciója általánosan: az alapszó jelöltjének a településsel való szoros kapcsolatára, az ahhoz való tartozására utalás. Így a *halom* földrajzi köznévből származik a *Halmaj* (1248/1483: *Holmoy* 4), a *hany* vízrajzi köznévből pedig a *Hanyi* (1278: *Honi* 22); a *hárs*, *mogyoró* növénynevekből a *Harsány* (1261/1271: *Mezeuharsan* 9), *Magyarád* (1261/1271: *Magarad* 9) és talán a *kömly*-ből a *Kömlőd* (1261/1271: *Kumleud* 9). A talaj könnyen felmelegedő, termékeny voltát a *hő* köznévként jelzi a *Heves* (1271/1284: *Heues*, *Hewes* 14) településnévben.

Az ember jelenlétére, a hellyel való szoros kapcsolatára részben köznevek (nép- és méltóságnevek) utalnak. Így a *Németi* (1261/1271: *Nempti* 9), *Apáti* (1269: *Apathi*, *Apati* 11), *Püspöki* (1261/1271: *Gunguspispuky* 9); részben pedig személynévek, az *Abád* (1261/1271: *Abad* 9), *Endréd* (1261/1271: *Endred* 9), *Kocsi* (1248/1483: *Cochy* 4), *Magyari* (1275: *Olmagari* 17), *Poklosi* (1261/1271: *Olpuklusi* 9) nevekben.

4.3. Keletkezéstörténeti szempontból a feldolgozott oklevelek alapján a 13. századi Heves vármegyei településnevek legtöbb tagot számláló csoportja a metonimikus névalkotással keletkezettek (41). Az így született helységnevek egyrészeselek, s bennük az alapul szolgáló nyelvi eszköz jelöltjével való kapcsolat fejeződik ki. A sokféle szemantikai lehetőség közül az oklevelek adatai kétféle viszonyra szolgáltatnak példákat. Leggyakrabban az adott helyen élt ember(ek)re történik utalás, aki(k) birtokosa(i) vagy lakosa(i) volt(ak). Az egyes településnevek tehát a személy, lakosság → hely, ami a tulajdona vagy lakóhelye jelentésviszonyra utalnak.

Az alapul szolgáló nyelvi eszközök lehetnek köznevek: bizonyos törzs-, nép- és foglalkozásnevek (5): a *Varsány* (1277/1325: *Vosyan* 21); a *Besenyő* (1278: *Beseneu* 22), a *Ladány* (1278: *Ladan* 22); a *Fedémes* (1261/1271: *Fedemus* 9) és a *Halász* (1261/1271: *Halaz* 9) helységnevekben (vö. FNESz.).

Az oklevelekben szereplő adatok igazolják azt a névtani szakirodalomban általánosan elterjedt nézetet, hogy a 13. század és az azt közvetlenül megelőző századok legproduktívabb településnév-adási módja a pusztaszemélynév meto-

nimikus felhasználása volt. (Az ide tartozó 22 településnévnek a többségét ma is e rövid formájában használja a közvetlen környék beszélőközössége.) Ilyen módon jöttek tehát létre a következő falunevek: *Abony* 'Füzesabony' (1261/1271: *Obon* 9), *Apc* (1261/1271: *Apuch* 9), *Bakta* 'Egerbakta' (1261/1271: *Baktha* 9), *Bocs* 'Egerbocs' (1292: *Boch* 47), *Buda* (1261/1271: *Buda* 9), *Encs* (1290/1291: *Ench* 42), *Farmos* 'Egerfarmos' (1261/1271: *Fornos* 9), *Folt* (1261/1271: *Folth* 9), *Izsép* (1261/1271: *MezeuIseph* 9), *Kerecsen* (1261/1271: *Kerechen* 9), *Kocs* (1256: *Kuch* 7), *Mák* (1278: *Mak* 22), *Nána* 'Tiszanána' (1261/1271: *Nana* 9), *Pata* 'Gyöngyöspata' (1256: *Patha* 7), *Poroszló* (1248/1326: *Poruzlou*, *Porozlou* 3), *Süly* (1256: *Sew* 7), *Szalók* 'Egerszalók' (1248/1483: *Zalowk* 4), *Szalók* 'Abádszalók' (1261/1271: *Zalouk* 9), *Szólát* 'Egerszólát' (1248/1483: *Zowlak* 4), *Ször* (1278: *Cheur* 22), *Tárkány* 'Mezőtárkány' (1273: *Tarkan*, *Tharkan* 16), *Verpelét* (1261/1271: *Welpreth* 9).

A metonimikus helynévadással gyakorta kifejezett másik jelentés-összefüggés a helynek valamely más helyhez való viszonyára vonatkozik. A település pontos elhelyezkedésére világítanak rá a felhasznált helynevek fajtái. A 14 efféle helységnév közül 8 víznévből keletkezett, mutatva a patak, tó, vízrész → település, ahol található jelentésviszonyt. A névelőzmény víznevek egy- és kétrészesek egyaránt lehetnek, bár az előbbieket többségben vannak: *Eger* (1248/1326: *Agria* 3), *Gyöngyös* (1261/1271: *Gungus* 9), *Laksó* (1278: *Lacseu* 22), *Ménesítő* (1261/1271: *Menusytho*, *Menusythou* 9), *Mohágytő* (1248/1326: *Mohagtheo* 3), *Órém* (1248/1326: *Eurem* 3), *Pók* (1261/1271: *Pookh*, *Pook*, *Pokh* 9), *Szikszó* (1275–90/1327: *Scezkou* 19, 1280: *Zygzou* 32).

Mindössze egy adatban feltételezhető a vízkörnyéki hely → település, ahol található jelentésváltozás: *Vécseszeg* (1261/1271: *Weichezeg* 9). Domborzati nevek-ből — melyek arra utalnak, hogy a térszinformán, illetőleg a mellett létesült a falu — alakultak a *Debrő* (1271/1284: *Debreu* 14) és a *Hajóhalom* (1271/1284: *Hayouholm* 14) településnevek. Az erdő melletti megtelepedést jelzi a határnévből lett *Izsépfája* (1261/1271: *Isepphaya* 9) településnév. Emberi építmény, illetve épület (templom) adta a névadás motivációját a *Hajóuta* (1261/1271: *Haiouthaa* 9) és a *Saruldegyház* (1261/1271: *Saruldeghaz* 9) nevek létrejöttéhez.

Alakilag egyrészesnek látszik az a két településnév, amelyeknek a keletkezéséről, szemantikai vonatkozásairól, lexikális hovatartozásáról sem a források, sem a számomra jelenleg hozzáférhető szakirodalmi munkák nem nyújtanak semmiféle információt, így kategorizálhatatlanoknak számítanak. A következők: *Olfa* (1261/1271: *Olpha* 9), *?Vécsek ~ Vecseg* (1261/1271: *Veheg*, *Weheg* 9).

4.4. Mindegyik kétrészes településnév (20) szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. Döntő többségük (minőség- és birtokos)jelzős szintagmából. Az alaptagjuk helyfajtajelölő földrajzi köznévből (*föld*, *telek*) vagy megnevező funkcióban álló településnévből. A földrajzi köznévi alaprészek (4) kivétel nélkül birtoklásra (használatra) utaló lexémával alkottak összetételt. Foglalkozásnév az előtag a

Keresztesfölde (1261/1271: *Kerezthusfeulde* 9) és a *Lovásztelek* (1261/1271: *Luaztheluk* 9), személynév a *Berectelke* (1261/1271: *Berechtelke* 9) és a *Poklos-telek* (1261/1271: *Puklusteluk* 9) nevekben.

A vizsgált században jellegzetesebbnek tűnik az a típus, amelynek tagjai a második névrészükben egy korábbi településnevet tartalmaznak, s abban a helyzetben pusztán megnevező funkciót látnak el (15). Bővítményi részük pedig a település valamely sajátosságát érzékelteti. Leginkább a falvak osztódása, birtokmegosztások és a településnévi homonímia megszüntetésének igénye hívták életre az efféle kétrészes neveket.

A korai ómagyar korban eléggé elterjedt volt az a mód, hogy az osztódott, vagy az egymás szomszédságában alakult, vagy egymás közelében létező (azonos nevű) falvak nevét az *al(só)*, *fel(ső)* viszonyított helyzetre utaló jelzői névrésszel különítették el egymástól. Ennek következtében bizonyos vidékeken szabályos névkorrelációk sora jöhetett létre. A 13. századi Heves vármegyei oklevelekből csak egyetlen ilyen párra bukkanhatunk: ez az *Alsótárkány* 'Mezőtárkány' (1275: *Tarkan inferior* 17), *Feltárkány* 'Felsőtárkány' (1261/1271: *Feltarkan* 9). De közben az utóbbi falu is osztódhatott, s ennek következtében a *Feltárkány* mellett megjelent az *Altárkány* (1261/1271: *Oltarkan* 9) is. Ezekben az adatokban a *fel* névrész 'északi', az *al* pedig 'déli' jelentést hordoz. Három névnek azonban az oklevelekből hiányzik a korrelatív párja. Ilyen: az *Almagyari* 'Almagyar [ma Eger városrésze]' (1275: *Olmagari* 17), az *Alpoklosi* (1261/1271: *Olpuklusi* 9) és a *Felnémeti* (1261/1271: *Felnempti* 9).

Másfajta elkülönítő eszközt használtak fel az Egertől délre fekvő *Tálya* osztódásakor. Egyrészt népnevekkel jelezték a lakosság nemzetiségét: *Magyartálya* (1261/1271: *Thala mogor* 9), [*Olasz*]tálya (1275: *Tala Latina* 17). Másrészt pedig (az utóbbira vonatkoztatva) melléknévvel a falu méretét: *Nagytálya* (1261/1271: *Thala nogh* 9). (A *Magyartálya* nevet a későbbiekben a *Nagytálya* korrelatív párja, a *Kistálya* váltotta fel.) A méret jelzésére a *kis* melléknév is felbukkan egyetlen adatban: *Kiskomját* (1248/1326: *Kyskampnath* 3), de párjairól nincs adat. Szintén a helynévi homonímia elkerülésére illeszthették (a Füzesabony mellett fekvő) *Szikszó* falu neve elé a *dézmás* (-s képzős) 'dézsmafizetésre kötelezett' jelentésű melléknevet, s lett *Dézmásszikszó* (1261/1271: *Dezmaszykzou* 9), hiszen a közeli Abaúj vármegyében létezett egy másik *Szikszó*. A térbeli egységet, a szoros összetartozást jelezték a névadók a két- számnévi jelzőnek az eredeti településnév elé illesztésével a *Kétlovásztelek* (1281/1324: *Keethluazteluk* 33) elnevezésében. Valószínűleg a 9. számú oklevélben említett *Lovásztelek* és *Poklos-telek* összefoglaló neveként használhatták.

A falvak egyedítésére, megkülönböztetésére alkalmas a földrajzi köznév is, a meglévő településnévi jelentést kiegészítve a táji hovatartozás jelzésével. Így a későbbi korokban igen alkalmas eszköznek bizonyult a 13. században már településnevek előtagjaként jelentkező *mező* 'sík füves terület' jelentésű köznév. Nem véletlen, hogy éppen az Északi-hegyvidék és az Alföld közötti sávban

használták fel e lexémát bővítményi névrészként a *Mezőharsány* (1261/1271: *Mezeuharsan* 9), *Mezőzsép* (1261/1271: *Mezeulseph* 9) neveken. Ugyanígy a szomszédos Borsod vármegyében: [*Mező*]olaszi (121275: *Vluosci campestris* 17), *Mezőpüspöki* (1261/1271: *Mezeupispuky* 9).

Az egri egyházmegyei oklevelekben együtt találhatók a Szent István által alapított püspökség helynévi bizonyítékai, s bizonyos településnevek a mai napig őrzik ennek emlékét. E püspökségnek a birtoktестei átnyúltak Heves vármegye határain túlra is, s keletkezett is *Püspöki* településnév még három szomszédos megyében. A településnévi homonímia a névadásokat követően szinte azonnal zavaró lehetett, különösen az egyházi ügyintézésben, a mindennapos feladatok szervezésében, egyáltalán az egyházi birtokokról, termelésről stb. folytatott kommunikációban. Épp ezért valószínűleg igen korán létre is jöhettek a *Püspöki* utótagú összetett alakok, úgy, hogy e falvak lokális viszonyaira, pontos elhelyezkedésére utaló helynevet vagy helynévrészt emeltek be az eredeti név elé bővítményi résznek. Így alkották meg Heves vármegyében a *Gyöngyöspüspöki* (1261/1271: *Gunguspispuky* 9), Nógrádban a *Szurdokpüspöki* (1261/1271: *Zurdukpispuky* 9), Borsodban a *Mezőpüspöki* (1261/1271: *Mezeupispuky* 9), Szolnokban pedig a *Tiszapüspöki* (1261/1271: *Tizapispuky* 9) településneveket. Az elsőben és az utolsóban vízfolyás nevét, a másodikban egy völgynevét előtagját, a borsodiban pedig a már említett *mező* földrajzi köznevet használták fel előtagként.

Igen ritka névalkotási mód a mellérendelés. Egyetlen településnév keletkezett így, valószínűleg két szomszédos, Borsod és Heves vármegyei falu időleges összevonása eredményeként: a *Szénhalombuda* (1281/1324: *Scenholmbuda* 33). Benne mindkét tag eredetileg is településnév, mind a *Szénhalom* előtag (a mai *Szihalom* korabeli megfelelője), mind a *Buda* alaptag megnevező funkcióban van jelen.

A vizsgált oklevelekbe természetesen nem került bele minden 13. századi Heves vármegyei településnév, épp ezért kiegészítésképpen tanulságos lehet a történeti statisztikai helységnévtár adataival kiegészíteni, hogy legalább a névszerkezetekről teljesebb képet kapjunk (vö. KOVÁCS 1991). Az oklevelek 79 helységnevével szemben a névtár 137 13. századi településnevet sorol fel. Közöttük mindössze 26 kétrészes található. A települést jelentő földrajzi köznevek közül csupán 3 szerepel alaprészként 8 névben. E három köznév a *-föld* (2), a *-sok* (1) és a *-telek* (5). Vagyis a névtár is azt igazolja, hogy az efféle szintaktikai szerkesztés még alig játszott szerepet a településnevek alkotásában. Szembetűnő, hogy utótagként egyetlen egyszer sem fordul elő a *-falu/-falva*, *-laka*, *-háza*, *-ülése*. A névtárban 18 olyan helységnév található, amelyeknek az alaprésze maga is településnév (ez a szám alig több, mint az oklevelek ilyen típusú adataié). Az összes 13. századi helységnév között az egyrészesek aránya viszont az oklevelekéhez képest is lényegesen magasabb (111; 81%). Az utóbbi adat (minden számszerű összesítés elkészítése nélkül is) ugyancsak azt igazolja, hogy a (sze-

mély- vagy helynévből) metonimikusan keletkezett egyrészes településnevek a 13. századi magyar helységnevek uralkodó típusát képezik.

5. A Heves Megyei Levéltár 13. századi okleveleiben előforduló megyei helyneveket nyelvi oldalról megvizsgálva, több korai ómagyar kori névadási jellegzetességet sikerült megfigyelni. Az egyes helynévfajták szerkezetéről az tűnt ki, hogy a folyóvíznevek és a településnevek döntő többsége egyrészes, vagyis igen rövid hangtestű volt. A hely fajtájára utaló alaprészek és a hely valamely sajátosságát kifejező bővítményi részek összetételéből álló névformák viszont — igen magas arányukkal — az állóvizek és a térszínformák neveinek kategóriáit uralták. Feltűnő, hogy efféle szerkezetű településnevek még alig keletkeztek e századig. A kétrészes nevekben megnevező funkcióban helynevek csupán a víznevek és a településnevek körében szerepeltek, az utóbbiban viszont már meghatározó kategóriának számítanak. A névkeletkezési módok közül a szintagmatikus szerkesztés és a metonímia közel azonos arányokkal képviselteti magát, együttesen pedig a helyneveknek több mint a 80%-át hozták létre. A névalkotó nyelvi eszközök oldaláról nézve az derült ki, hogy névrészi szerepbe és helyzetbe legnagyobb arányban személynevek és helynevek, illetőleg a közszavak közül a földrajzi köznevek kerültek, az egyéb szófajok közül a melléknevek részaránya jelentős még. Mindezek mellett számos, egyéb nyelv(járás)-történeti tanulsággal is szolgálnak az oklevelek helynevei, ezek bemutatása azonban már egy másik dolgozat témája lehet majd.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BÁN PÉTER (szerk.) (1997), *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban.* Válogatta, fordította KONDORNÉ LÁTKÓCZKI ERZSÉBET. Eger.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993), *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Bp.
- KOVÁCS BÉLA (1991), *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 1. Heves megye.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (2004), A magyar történeti helynévkutatásról. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl.* Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 161–4.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

